

UNIK OG UNIVERSEL: ET 70-ÅRS JUBILÆUM

| BO LIDEGAARD: *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*, København 2013, Politikens Forlag, København 2013, 506 s., 400,00 kr.; BENT BLÜDNIKOW: *Min fars flugt - jødiske skæbner i oktober 1943*, Berlingske Media Forlag i samarbejde med People's Press, København 2013, 258 s., 249,95 kr.

I oktober 2013 fejredes 70-året for redningen af de danske jøder under Anden Verdenskrig. Da den tyske besættelsesmagt i oktober 1943 besluttede at gennemføre *Endlösung der Judenfrage* i Danmark og deportere landets jøder, lykkedes det takket være hjælp og støtte fra tusindvis af danskere 95 % af de danske jøder at flygte til Sverige. Inden den kollektive erindring skal udfolde sig om 1814, 1864 og 1914 og dernæst tage fat på 70-året for befrielsen 1945 og 100 året for kvinders valgret i 2015, kan man notere sig, at mindekulturen om oktober 1943 allerede er blevet internationaliseret og universaliseret i et tempo, som nok kan forklares ved begivenhedens unikke karakter, men også ved intensiveret politisk historiebrug.

Jubilæumsaktiviteterne indledtes i Københavns synagoge den 29. september 2013 med en højtidelighed med deltagelse af tre ministre og Folketingets formand. Jubilæets andet officielle højdepunkt var en særforestilling i Det Kongelige Teater den 2. oktober, der foruden indbudte gæster fra fagrelevante, journalistiske og politiske kredse gav plads til aktører og vidner samt deres efterkommere. Forestillingen blev indledt med en tale af statsminister Helle Thorning-Schmidt, der sammen med tilstedeværelsen af regenten, Dronning Margrethe, kastede officiel og national glans over aftenen. Ved samme lejlighed modtog statsministeren på vegne af det danske folk Wallenberg-fondens ærespris som en hyldest til „en af de mest heroiske præstationer i moderne historie“. Festforestillingen indgik i en tredages konference arrangeret af menneskerettighedsnetværket Humanity in Action med deltagelse af en lang række danske og internationale eksperter. I forbindelse med konferencen udkom antologien *Holocaust og civilsamfundets reaktion*, der samler en række af konferencens hovedbidrag.¹

1 Cecilie Felicia Stokholm Banke & Anders Jerichow (red.): *Holocaust og civilsamfundets reaktion*. 2013. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 465. Engelsk version: *Civil Society and the Holocaust: International Perspectives on Resistance and Rescue*. Humanity in Action Press, New York 2013. Desuden udkom Hans Kirchhoff: *Holocaust i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, 2013, en samling vægtige nye og genoptrykte

Alligevel var jubilæet ikke uden lokal og mere folkelig forankring. I Gilleleje, der er verdenskendt i kraft af den ulykkelige historie om Gestapos razzia mod en gruppe jøder, der skjulte sig på kirkens loft, arrangeredes foredragsrække, fakkeltog, oplæsninger og ledsaget adgang til kirkeloftet, og rundt omkring i (særligt Sjællands) forsamlingshuse gav historikere og vidner deres version af historien. Danmarks radio viste ikke mindre end to nyproducerede dokumentarfilm, *De skjulte børn* af Søren Green og *Jødernes flugt – vidnernes historie* af Carl Otto Dethlefsen og Jonatan Jerichow, og *Jyllands-Posten* producerede et helt særtillæg. I slutningen af oktober åbnede Dansk Jødisk Museum særudstillingen *Hjem* om eftervirkninger af krig og forfølgelse, Københavns rådhus (og stadsarkiv) markerede jubilæet med en udstilling om flugtens hjælpere, mens Museet for Samtidskunst i Roskilde med åbning af udstillingen *Sort mælk – Holocaust i ny kunst* i januar 2014 dannede bro mellem det nationale jubilæum og den internationale mindededag for Holocaust og folkedrab, i Danmark kaldet Auschwitz-dagen, 27. januar. Højtideligholdelsen havde således både national og officiel karakter, berørte en betydelig del af befolkningen og nød både institutionel forankring og bred politisk opbakning. Udgangspunktet, selv for mere kritiske bidrag, var erindringen om denne „nationens stjernestund“, som det udtryktes i *Jyllands-Posten* 1.10.2013, en national selv-fejring, der betonede det enestående og eksemplariske ved danskerne indsats over for deres jødiske medborgere.

Særlig to udgivelser kom til at sætte præg på pressens dækning af jubilæet. Først kom Bent Blüdnikows *Min fars flugt*, kort efter Bo Lidegaards *Landsmænd*. Begge bøger befinder sig i grænselandet mellem historieforskning og historiebrug (eller mellem historie og erindring for at blive i terminologien) og fortæller nok så meget om eksistentiel og politisk historiebrug som om historiografi. En anmeldelse af de to bøger giver derfor ikke blot anledning til at diskutere fortolkninger, men også til at gøre status over den kollektive erindrings tilstand.

Bo Lidegaards *Landsmænd* er i både omfang og dokumentation afgjort det mest vægtige af værkerne. Det er også en bevægende og medrivende skildring af en families dramatiske skæbne, der i kraft af samtidigt kildemateriale i form af dagbøger og beretninger nedskrevet kort tid efter begivenhederne tilfører den i øvrigt ret traditionelle politiske historie nærhed og intensitet. Vi genfinder her den kerne-logik, som også udfoldedes i *Dansk udenrigspolitik historie 1914-1945* (2003) og *Kampen om Danmark* (2005), at den demokratiske oprust-

artikler om oktober 1943 og deportationen til Theresienstadt samt kildesamlingen *Oktober ,43. Danske jøders flugt til Sverige eller deportation til Theresienstadt*. Redigeret af Anders Jerichow. 2013.

ning i 1930'erne førte landet frelst gennem krise og krig, og at samarbejdspolitikken var det bedste værn om folk og folkestyre. Det er også en fortolkning, der rehabiliterer de politikere og embedsmænd, som påtog sig det lidet attråværdige ansvar. Lidegaard går endda så vidt at mene, at „redningens største helte [er] de politiske ledere, der gennem et tiår, hvor det var blevet let og populært at tale om dem og os, havde haft modet til at gå op mod chauvinismen og holde fast i den medmenneskelighed, der ligger til grund for ethvert samfund“ (s. 448). Det er ingen tilfældighed, at begivenhederne i oktober 1943 gøres til genstand for en selvstændig fremstilling. Her kan Lidegaards hovedargument udfoldes mere skarpt. Nok finder vi også her samarbejdspolitikens barske dilemmaer om ret og magt, kollaboration og tvang – men en stort set lykkelig udgang; enkelte forrædere – men et stort set enigt folk, hvor modsætningen mellem samarbejde, passiv og aktiv modstand praktisk talt er forsvundet. Til gengæld er de opportunistiske drømme om økonomisk integration i et nazistisk kontrolleret Europa, grundlovsbrud og sabotagebekæmpelse kun fjerne, slørede minder. Knaster undervejs kan høvles eller files bort: Det forhold, at langt de fleste jødiske familier måtte betale dyrt for overfarten, affærdiges med lethed: „Men det må gøre indtryk, at betalingen for de fleste direkte berørte synes at stå i skyggen af lettelsen over at være reddet og taknemmeligheden over for de mange, der bidrog uden tanke på egen vinding“ (s. 429). Med andre ord: Når bare ingen beklager sig over betalingen, er det helt i orden. Her gives intet moralsk imperativ, kun en relativ sandhed. Sådant så danske myndigheder imidlertid ikke på sagen. Tværtimod nægtede man efter krigen at anerkende sejlsads med jøder mod betaling som en politisk indsats i modstandsbevægelsen. Diskussionen blotter også en alvorlig svaghed ved Lidegaards kilde materiale, som helt overvejende stammer fra bedrestillede, velintegrerede, assimilerede familier med formue og netværk. Selvom Lidegaard selv omtaler denne skæve kildesituation (s. 379), afholder det ham ikke fra at konkludere på hele minoritetens vegne uanset sociale skel. Pengepørgsmålets betydning skal ikke fremhæves af revisionistiske eller masochistiske årsager, men af praktiske. De jødiske familier måtte bruge deres formue, sælge deres værdier og låne til overfarten. Det efterlod et økonomisk problem, der vanskeliggjorde både flygtningetilværelsen og genintegrationen i det danske samfund for de mange, der stod deklasserede, hjemløse og gældstyngede ved hjemkomsten i 1945. Skal vi forstå Holocausts betydning for den jødiske minoritet såvel som for Danmark som helhed, skal den del af historien med.

Men den organiserede menneskesmugling i oktober 1943 harmonerer ikke med bogens politiske drivkraft, der til forveksling ligner konsensus-synspunktets genkomst. Portrættet af det danske folks solidari-

ske aktivisme støttet af alle betydende samfundsinstitutioners protest bliver politisk brugbart skønmaleri, men det er ikke særligt instruktivt til at forstå hverken forudsætningerne for aktiv stillingtagen og handlingen, opinionsdannelse i almindelighed eller den store forskel på Holocausts konsekvenser i Danmark og resten af Europa. Vi er efter læsning af Lidegaards bog ikke kommet tættere på besvarelsen af det afgørende spørgsmål, som også forfatteren stiller sig selv: „Hvad fik almindelige danskere til at forholde sig helt anderledes til jødeforfølgelserne end de fleste borgere i andre af de europæiske lande, Tyskland havde besat?“

En løsning var at gå et spadestik dybere og underkaste solidariteten en kritisk analyse. Til at begynde med er der betydelig principiel og reel forskel på det, man med en klodset udtryk kunne kalde „antisemitisme“, og egentlig philosemitisme, der også indebærer aktivt forsvar for minoriteten, dvs. jødernes ret til at være jøder. Tilhængerne af demokratiet måtte modsætte sig diskriminationen af den jødiske minoritet og hævde friheds- og borgerrettighedernes udelelighed. Men kampen mod nazismen og antisemitismen indebar ikke nødvendigvis nogen forkærlighed for jøder eller jødedommen eller vilje til at prioritere deres skæbne. Og hverken forsvaret for jøderne eller modstanden mod den nazistiske antisemitisme udelukkede antisemitiske fordomme. En sådan skelnen giver os redskaber til at forstå, hvordan hjælp til jøder på flugt kunne gå hånd i hånd med antisemitiske udsagn og bringer også Danmark mentalitets- og kulturhistorisk tættere på et Europa, der havde „jødespørgsmålet“ på dagsordenen såvel før som efter krigen.

Lidegaard kan imidlertid med to litteraturhenviisninger,² uden yderligere reference til den omfattende og vigtige gerningsmandsforskning, frejdigt konkludere, at „hadet mod de anderledes var ikke en urkraft, der blev sluppet løs. Det var et politisk slagnummer, der kunne anvendes efter behov“ (s. 449). Det er en konklusion, som vil betrygge og begejstre mange, men den er hverken i overensstemmelse med international forskning eller med Lidegaards egen skildring, der bl.a. fremstiller Gestapochefen i Helsingør, Hans Juhl, som „optændt af den uhellige ild“ (s. 369). Hvilken ild må læseren da spørge? Der skal en mere udbygget analyse til for at forstå det komplekse samspil mellem overbeviste fanatikere, antisemitiske traditioner, forræelse og opportuniste.³ Det primære formål med historien synes imidlertid

2 De to citerede værker er hhv. Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners*. 1996 og Peter Longerich: „*Davon haben wir nichts gewusst!*“ 2006.

3 Centrale bidrag til diskussionen: Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Harper Collins

ikke at være erkendelse. Det er politisk brug. Lidegaard fortæller os selv hvordan: „Når det er så let at vække den nationale chauvinisme, er det ikke fordi vi alle til syvende og sidst frygter og foragter de anderledes. Det er, fordi vi fra tid til anden tillader ledende politikere at gøre mistænksomheden over for „de andre“ til deres politiske instrument“ (s. 449). Så er der vist ikke længere nogen, som er i tvivl om, hvad det er, chefredaktøren sigter til.

Det hører dog til bogens absolutte dyder, at den metodisk og samvittighedsfuldt redegør for samarbejdspolitikken beskyttelse af de danske jøder og de tyske myndigheders interesse i at pleje og udbygge samarbejdsrelationerne, herunder ved at afbøde og begrænse jødeaktionens konsekvenser. Den pointe havde historikeren og debattøren Bent Blüdnikow nok set komme, og den følsomme skildring af hans faders, Benjamin Blüdnikows, historie i bogen *Min fars flugt* ender i indignation over den „romantiske“ fortolkning og det snævre danske nationale perspektiv, som efter forfatterens mening har været dominerende i dansk historieskrivning. I forbindelse med udgivelsen af Lidegaards *Landsmænd* blev Blüdnikows tone skærpet i dagspressen, og angrebet sat ind mod den „hjemstavnsbundne“ danske historikerstand, der ikke forstår, at nazisternes politik var international, og at begivenhederne i Danmark i oktober 1943 var en del af en større fortælling om Holocaust. I det rette europæiske perspektiv bliver det ifølge Blüdnikow klart, at det slet ikke var samarbejdspolitikken, som reddede de danske jøder. Det var derimod de tyske topfolks forsøg på at redde deres eget skind ved udsigten til en allieret sejr. Det lyder jo logisk nok, bortset fra at Blüdnikow i sin polemik overser, at timingen er afgørende. Det er slet ikke urimeligt at antage, at de tyske aktører kunne have opportunistiske grunde til at sabotere aktionen, men det skyldtes, at krigslykken som bekendt ikke længere var på Tysklands side i efteråret 1943, og grunden til, at spørgsmålet først blev aktuelt i efteråret 1943, var, at det var lykkedes de danske politikere at udskyde aktionen netop med henvisning til de dansk-tyske samarbejdsrelationer. Det bringer os tilbage til den oprindelige påstand: Det var stadig samarbejdspolitikken, som reddede de danske jøder.

1992 samt *The Path to Genocide: Essays on launching the Final Solution*. Cambridge University Press [1992] 1998. Om værnemagtens indgående engagement og kendskab til Holocaust, Hannes Heer und Klaus Naumann (Hg.): *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*. Hamburger Edition 1995. Om kollaborationen i Østeuropa, Martin Dean: *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44*. MacMillan 2000 og senest Jan Tomasz Gross: *Golden Harvest*. Oxford University Press 2012. (På dansk: *Gylden høst*. 2012)

Men, vil Blüdnikow indvende, den samme samarbejdspolitik havde konsekvenser udenfor Danmarks grænser, dels fordi den danske landsbrugseksport forlængede krigen og dermed de europæiske jøders lidelser, dels fordi danske diplomater „intet [gjorde] for at redde nødlidende jøder“.⁴ Det er næppe hensigten med Blüdnikows fremstilling at uddybe og facettere vor forståelse af samarbejdspolitikens moralske dilemmaer, og derfor kan han også skøjte hen over mere komplicerede mellemregninger om danske produktionsforhold endelige alternativer til en frivillig omdirigering af dansk eksport. Kort sagt, hvad skulle dansk landbrug egentlig have gjort ifølge Berlingskes skribent? Stoppe produktionen og lade befolkningen sulte? Og hvad mon tyskerne havde gjort, hvis danskerne nægtede? Desuden kender Blüdnikow ikke til den nyeste forskning i danske diplomaters indsats for at redde enhver, der blot tilnærmelsesvist kunne betragtes eller defineres som dansk statsborger og dermed under dansk indflydelse,⁵ ligesom det ikke er gunstigt for hans argumentation, at hjælpen til jøder i såvel Theresienstadt som eksilet i Sverige omfattede alle, der kom fra Danmark uanset statsborgerforhold. Det fælleseuropæiske engagement og ansvar, som Blüdnikow efterspørger, er en anakronisme.

Hvor det er let at afvise Blüdnikows unuancerede og forhastede konklusioner, er det straks en mere kompleks affære at udrede påstanden om den snævre hjemstavns historie. I generationer har begivenhederne i oktober 1943 først og fremmest været analyseret i den nationale ramme som et selvfølgelig, men sideordnet kapitel i besættelsestidens historie. Begivenhederne har også først og fremmest været anskuet i redningsmændenes og ikke mindst i modstandsbevægelsens optik. Men der er sket betydelige forandringer. Internationaliseringen har for længst ramt den danske historieskrivning, eller *amerikaniseringen* er måske det mest retvisende udtryk. Lidegaard er faktisk en eksemplarisk repræsentant for tendensen: Forståelsen af Danmarks enestående karakter, fokus på redningen som Danmarks „Finest Hour“, udglatningen af mere sammensatte og tvetydige aspekter og den moralske brug af begivenheden til at fremme aktuelle dagsordener er en tendens, der er hentet udenfor Danmarks grænser, især i USA og Israel. At Danmark var undtagelsen fra Holocaust, kan bruges, både som skoleeksemplet til efterfølgelse og som skolemesteren til at tugte dem, som tog aktiv del eller så passivt til. Men sådan har det ikke altid væ-

4 Citeret fra *Jyllands-Posten* 19.9.2013. I *Min fars flugt* er tonen mere afdæmpet, og anklagen mere specifik, idet det her fremføres, at „danske myndigheder svigtede andre nationers jøder“ (s. 246).

5 Jakob Halvas Bjerre: *Udsigt til efterfølgelse. Udenrigsministeriets viden om forfølgelsen af de europæiske jøder 1938-1945*. Magisterkonferensspeciale i Historie 2011.

ret. Faktisk modsatte både danske myndigheder og repræsentanter fra modstandsbevægelsen sig i årtier den heroiserende og individualiserende fortolkning, ligesom aktører og historikere forholdt sig mere nøgternt og ydmygt til indsatsen. Hvis historieskrivningen i dag er romantisk, er det altså netop, fordi den er international.

Påstanden om, at aktuel dansk forskning mangler europæisk perspektiv, undermineres umiddelbart af den omfattende nyere forskning om arten og omfanget af den økonomiske og militære kollaboration under krigen. Alligevel kan der være god grund til at opfordre til komparativ forskning, der faktisk er overraskende beskeden – også generelt på europæisk plan. Den eksisterende forskning viser imidlertid, at Danmark juridisk og politisk var et særtilfælde, der kun vanskeligt lader sig sammenligne med andre besatte lande.⁶ Her findes potentialet snarere i at sammenligne Danmark med neutrale lande, ikke mindst med Sverige, en komparativ forskning, der kan give nyt indblik i landenes råderum og samarbejdsrelationer med Tyskland. Det samme gælder for de to landes relationer til den jødiske minoritet. Sveriges komplicerede forhold til jødisk indvandring og antisemitiske traditioner mere end antyder, at der er basis for væsentlige analyser af forskelle og ligheder i den kulturelle og politiske udvikling i de to lande.

Men Blüdnikow efterspørger ikke amerikanisering eller komparation, for begge har det med at falde ud til Danmarks fordel. I et Europa, der passivt bevidnede eller aktivt kollaborerede i jødeforfølgelsen, forbliver Danmark en undtagelse, både hvad angår den solidariske hjælp og støtte i oktober 1943, men også myndighedernes håndtering af jødernes hjemkomst i 1945, der sikrede omfattende erstatninger og genintegration. Det helt særlige europæiske perspektiv, som Danmark skal sættes i, er Holocaust som en jødisk tragedie. Der kan være god grund til med jævne mellemrum at gentage, at forfølgelsen af jøder – og af sigøjnere og homoseksuelle – under Anden Verdenskrig fulgte et andet rationale end forfølgelsen af politiske modstandere. Den racistiske og racehygiejniske baggrund fortonede sig efter krigen afslutning, hvor Europa både øst og vest for jerntæppet havde behov for patriotiske martyrer, der var faldet i den nationale frihedskamp og ikke bare var blevet ofre for en meningsløs raceideologi. Her blev der enten plads til jøder som en del af den patriotiske diskurs, der gav adgang til kompensation og anerkendelse, eller jødiske overlevende blev kategoriseret og diskrimineret som „tilfældige“ ofre i modsætning til de politiske fanger. Danmark var også en del af tendensen, hvor jøder, der

6 John T. Lauridsen: *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945. En introduktion til kilder og litteratur*. Museum Tusulanum 2013, særligt afsnittet „Særtilfældet - tysk besættelsespolitik i europæisk perspektiv“, s. 151-165.

omkom i koncentrationslejre eller under flugten til Sverige mindedes som „faldne i Danmarks frihedskamp“, og flugten i oktober 1943 blev udlagt som modstandsbevægelsens triumf. Ligesom de rejste mindesmærker omtalte „danskere“ og „flygtninge“ – ikke „jøder“.⁷

Men også her er der sket store forandringer. Vidnerne og deres efterkommere har påtaget sig en identitet som Holocaustoverlevende og som ofre, en ny identitet, der også fortæller om begivenhedens internationalisering. Hvor danske jøder i nogen grad har været passive objekter i fortællingen om de aktive redningsmænd, er de nu blev ofre med de rettigheder og den legitimitet, der følger med. I 2008 rejste Theresienstadt Foreningen således det første mindesmærke i det fælles offentlige rum til minde om deportationen med skibet *Wartheland* den 2. oktober 1943. I modsætning til gravmælet for de omkomne, der er placeret på den jødiske begravelsesplads, skal stenens placering på Langelinie Kaj konfrontere offentligheden med en anden historie om oktober 1943 – ofrenes. Fokus er altså i nogen grad skiftet fra redningsmænd til ofrene, men ofrene har også taget en offer-identitet på sig. Sådant opfattede de ikke nødvendigvis sig selv i 1943, hvor minoritetens aktive handlemåde var en væsentlig forudsætning for redningsaktionens succes. Skiftet er et meget konkret eksempel på eksistentiel historiebrug.

Men hånd i hånd med internationaliseringen af den kollektive erindring om oktober 1943 følger universalisering. Fra både forfølgerne og de forfulgte hentes universelle erfaringer, der kan omsættes personligt og politisk. Forfølgerne er ikke længere tyskere eller nazister, men „bøddler“ og „gerningsmænd“, og ofrene er ikke jøder, men arketypen på den udsatte, sårbare „anden“ – og der kan paralleliseres i det uendelige til flygtninge, indvandrere, afroamerikanere, kvinder, homoseksuelle etc. Man kan hævde, at universaliseringen er en (måske) uundgåelig følge af historisering. Men den politiske historiebrug er ikke forbeholdt yngre generationer, som ikke har selvoplevede erindringer, og den er ikke forbeholdt ikke-jøder, der ikke har personlig andel i begivenheden. Heller ikke den eksistentielle historiebrug, der søger forankring og identitet, er forbeholdt vidnerne selv. Besættelsesårenes jubilæer rummer endnu den fordel, at de tillader studier af både historiseringsprocessen og vidners og aktørers betydning for mindekulturens form og indhold. Historien om oktober 1943 er mere levende end nogensinde.

Sofie Lene Bak

7 Se Bjarke Følner: „Mindesmærker og erindringskultur“. I: Sofie Lene Bak: *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*. Dansk Jødisk Museum 2010, s. 211-245.